

نرم افزار «کتابخانه کتب مرجع - نسخه ۲»

محتوا و قابلیت ها

فریدون سبحانی
fsobhani@noornet.net

سخن نخست

هدف این نوشتار، بیان محتوا و قابلیت‌های پژوهشی نرم‌افزار «کتابخانه کتب مرجع - نسخه ۲» است که روز پنج‌شنبه هشتم آذرماه ۱۴۰۳ در مرکز نور رونمایی شد.

کتابخانه کتب مرجع نسخه دوم، در موضوع ارائه کتاب‌های مرجع در علوم اسلامی می‌باشد. نسخه یک این برنامه، به نام «فرهنگ اصطلاحات علوم» انتشار یافته بود. چون در نظر داشتیم، کتب مرجع به ترتیب، دسته‌دسته تولید شود، به همین جهت، ایده نسخه یک آن، سال ۱۳۹۰ مطرح گردید و خرید کتاب و مقدمات آن نیز انجام شد. در سال ۱۳۹۴، محصولی به نام «فرهنگ اصطلاحات علوم» تولید شد که حاوی ۹۷ عنوان در ۱۵۷ جلد کتاب بود و اکثر قریب به اتفاق آن منابع، در نسخه جدید هم موجود است.

با توجه به تأخیر افتادن تولید نسخه جدید، تصمیم گرفتیم نسخه جدید، مجموعه انواع کتب مرجع را دربرداشته باشد. بدین جهت، نام آن را به «کتابخانه کتب مرجع» تغییر دادیم.

---

* پژوهشگر علوم اسلامی و مسئول پروژه کتابخانه کتب مرجع.

اهمیت کتب مرجع

تمدن اسلامی، همواره بالاترین اهمیت را برای کتاب و مکتوب که منابع ضروری برای معرفت و هدایت‌اند، قائل بوده است؛ اما دسترسی نظام‌مند به این دانش، نه فقط متونی را برای خواندن لازم دارد، بلکه وجود آثاری را اقتضا می‌کند که بتوان به آنها برای یافتن پاسخ به سؤالاتی خاص و رهنمونی به اطلاعات مرتبط که در جاهای دیگر آمده‌اند، رجوع نمود. تألیف چنین آثار مرجعی، در ادوار برجسته‌ای از تمدن اسلامی، به میزان فراوانی بسط یافته و تا ایام حاضر نیز ادامه پیدا کرده است. توسعه مطالعات اسلامی به اهتمام خاورشناسان و دیگران در غرب نیز به خلق ابزارهای تحقیقی برای مراجع عالمانه انجامیده است. برخی از این مراجع را دانش‌پژوهان مسلمان اقتباس یا مطابق منظور خود حک و اصلاح کردند و در مواردی، در تکمیل و توسعه بیشتر منابع و مراجع از آنها الهام گرفته‌اند (راپر و معتمدی: ۲).

دسترسی آسان به کتب و مجلات علمی، به‌ویژه کتب مرجع و کتاب‌شناسی‌ها و

برنامه‌ها و شبکه‌های رایانه‌ای، از ضروریات اولیه پژوهش است. منابع مرجع، از وسایل اطلاع‌رسانی به شمار می‌آیند و کار اصلی آنها، آسان کردن کار پژوهندگان و اهل تحقیق است. نگارنده برای کتاب‌های مرجع، نقشی جز بالا بردن تراز فرهنگی جامعه نمی‌شناسد.

شاید درست‌تر باشد بگوییم که هرگاه فرهنگ جامعه‌ای گسترش یابد و در راه پیشرفت بیفتد، به کتاب‌های مرجع بیشتر نیاز خواهد داشت و آنگاه است که فرهیختگان آن جامعه، به فکر یافتن راه‌هایی برای تسهیل در کار اهل تحقیق می‌افتند؛ از جمله، دست‌به‌کارِ تدوین کتاب‌های مرجع می‌شوند (انوشه: ۳-۶).

آرزوی هر پژوهشگری است که همیشه و در همه جا بتواند به کتب مرجع دسترسی آسان داشته باشد. از آنجاکه سال‌هاست نسخه‌های کاغذی کتاب‌های مرجع، از عرصه مراجعه خارج شده و تالار مرجع در کتابخانه‌ها، خلوت‌ترین بخش کتابخانه است

و مردم معلوماتشان را از طرق دیگری به دست می‌آورند، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نیز با توجه به پیشرو بودن در زمینه اطلاع‌رسانی در حوزه علوم اسلامی و انسانی، دامنه موضوعی نرم‌افزارهای مرجع خود را گسترش داده و با توجه به نیاز جدی اندیشمندان و فرهیختگان جهان اسلام و حتی جامعه جهانی، به فهم و دریافت معارف الهی و اسلامی در همه زمینه‌ها، منابع مرجع را گردآوری می‌کند و در قالب نسخه دیجیتالی در اختیار محققان حوزه‌های مختلف علمی قرار می‌دهد.

طبق اسناد و شواهد معتبر، دانشمندان مسلمان در طول تاریخ، همواره به تهیه و تألیف کتب علمی اهتمام و توجه خاصی داشته‌اند و در طول قرون متمادی، به تدوین کتب مرجع علمی (شامل: دائرةالمعارف‌ها، موسوعه‌ها، معجم‌ها و واژه‌نامه‌های تخصصی) در موضوعاتی از قبیل: صرف، نحو، معانی، بیان، بدیع، ادب، شعر، سیره، تاریخ‌نویسی، علم رجال و راویان احادیث، فرق و ادیان، علم حدیث، درایه، تفسیر

کتاب‌های مرجع، یعنی آثاری که به بازشناسی ماهیت موضوع خود و مسائل آن می‌پردازند و در واقع، چپستی آنها را در قالب مدخلی بازمی‌آورند؛ چنان که لغت‌نامه‌ها، معنا یا معانی واژگان را عرضه می‌کنند، دانش‌نامه‌ها (عمومی و موضوعی / تخصصی)، به تعریف و شناسایی مداخل موضوع خود می‌پردازند و یا فهرست‌ها، اطلاعات کتاب‌شناختی سیاهه‌ای از آثار مرتبط با موضوع و توابعش را عرضه می‌کنند. بنابراین، کتب مرجع را می‌توان چنین تعریف کرد: نوع مهم و مخصوصی از کتاب‌ها که خاص مراجعه یا رجوع برای دستیابی به یک اطلاع نسبتاً کوتاه است

برخی از کارشناسان فن کتابداری، کتاب‌های مرجع در تحقیقات علوم انسانی، به‌مثابه ابزار تحقیق در آزمایشگاه‌های علوم تجربی است؛ همان‌گونه که محقق علم فیزیک، نخست باید در آزمایشگاه‌های فیزیک با ابزار آشنا شود و شیوه استفاده از آن را فراگیرد، محقق علوم انسانی نیز باید با وسایل تحقیق و طرز استفاده از آن آشنا شود (ستوده: ۱۵).

تعریف منابع مرجع در منابع کتابداری
تعاریف گوناگونی از کتب مرجع وجود دارد که در ذیل به برخی از آنها اشاره می‌کنیم:

– ران‌گاراتان، معتقد است مرجع به کتاب‌هایی اطلاق می‌شود که به‌گونه‌ای طرح‌ریزی شده‌اند که در آن، اطلاعاتی خاص جست‌وجو می‌شود. به عقیده او، کتب مرجع برای مطالعه مداوم استفاده نمی‌شوند (علی‌جانی و کرمی، ۱۳۸۸: ۳۶). کتاب‌های مرجع، به جای آنکه مانند دیگر کتاب‌ها به شکل متوالی یک ایده را بیان کنند، در قالب مداخلی کوتاه که به شکل الفبایی یا نظام‌مند مرتب شده‌اند، اطلاعات موثقی به خوانندگان عرضه می‌کنند (همان، ص ۳۸-۳۹).

و در واقع، چپستی آنها را در قالب مدخلی بازمی‌آورند؛ چنان که لغت‌نامه‌ها، معنا یا معانی واژگان را عرضه می‌کنند، دانش‌نامه‌ها (عمومی و موضوعی / تخصصی)، به تعریف و شناسایی مداخل موضوع خود می‌پردازند و یا فهرست‌ها، اطلاعات کتاب‌شناختی سیاهه‌ای از آثار مرتبط با موضوع و توابعش را عرضه می‌کنند. بنابراین، کتب مرجع را می‌توان چنین تعریف کرد: نوع مهم و مخصوصی از کتاب‌ها که خاص مراجعه یا رجوع برای دستیابی به یک اطلاع نسبتاً کوتاه است.

منابع مرجع، برای انجام پژوهش‌ها در علوم گوناگون، از ابزارهای بسیار ضروری به شمار می‌روند و پژوهشگران، بدون این منابع، مجبور به صرف هزینه و زمان زیادی برای گرد آوردن مواد اولیه تحقیق خواهند شد. منابع مرجع، با به دست دادن اطلاعاتی مستند و یقین‌آور از اصطلاح‌ها و واژه‌های گوناگون، همه آنچه را باید درباره یک اصطلاح بیان شود، در یک جا گرد می‌آورند. آنچه اهمیت منابع مرجع را برای استفاده پژوهشگران بیشتر می‌کند، مستند بودن به منابع دست اول و دوری از اعمال نظر شخصی نویسندگان مداخل است. به عقیده

و علوم قرآنی، فقه، اصول فقه، کلام، فلسفه، اخلاق، عرفان، طب سنتی و هیئت پرداخته‌اند.

تعداد و حجم کتاب‌های مرجع تولیدشده در جهان اسلام، بسیار بالا بوده و در زمانه حاضر نیز با توجه به گسترده شدن دایره علوم و افزایش فروع علمی و نیاز مبرم محققان حوزه‌های مختلف علمی به منابع مرجع، توجه خاص و ویژه‌ای به تدوین کتب علمی جامع و مرجع (همچون: دائرةالمعارف، اصطلاح‌نامه و واژه‌نامه تخصصی) در زمینه‌ها و موضوعات مختلف و متنوع صورت می‌گیرد و روزبه‌روز بر تعداد آنها افزوده می‌گردد. در ایران نیز بعد از انقلاب اسلامی، تولید و نشر این دست منابع، بسیار بیش از گذشته شده است؛ بدین جهت، امکان جمع‌آوری همه آنها، امری دشوار خواهد بود. از این‌رو، مهم‌ترین کتاب‌ها را در هر بخش گردآوری کرده و در کنار منابع مادر و کهن هر دانش، برخی تحقیقات جدید و کتب پُراهمیت در آن زمینه را نیز ارائه می‌نماید.

کتاب‌های مرجع، یعنی آثاری که به بازشناسی ماهیت موضوع خود و مسائل آن می‌پردازند

– کتابی است که کمتر کسی اقدام به خواندن آن از ابتدا تا انتها می‌کند؛ بلکه هر زمان که نیاز به کسب اطلاعات در ارتباط با سؤال خاصی داشته باشد، به آن مراجعه می‌نماید. مانند: فرهنگ‌ها، دائرةالمعارف‌ها، شرح‌حال‌ها و امثال آنها؛ اما منابع کتابخانه، امروزه از نظر شکلی بسیار متنوع و متفاوت هستند و شامل: کتاب، مجله، روزنامه‌ها، پایان‌نامه‌ها، نقشه‌ها، جزوه‌ها و انواع منابع دیداری – شنیداری می‌گردد (مرادی: ۲۸-۲۹).

۱۴. مجموعه قوانین؛ است (محسنی، پیشگفتار ناشر: ۱).

۱۵. مجموعه اسناد و مدارک (مؤسسه فرهنگی کتاب مرجع، ص ۳).

اهمیت محصولات مرکز

در مراسم رونمایی این نرم‌افزار که پنج‌شنبه هشتم آذرماه ۱۴۰۳ در مرکز نور برگزار شد، خدمت حضار محترم عرض کردم برای فضای پژوهش و تحقیق کشور در رشته‌های علوم اسلامی و انسانی، محصولات نور به مثابه اقیانوس‌ها عمل می‌کنند و فرآیند پژوهش بدون استفاده از آنها، کامل و دقیق نخواهد بود. مواد اولیه پژوهش که شامل: فراوانی منابع، دسته‌بندی‌های موضوعی، فهرستی و درختواره‌ای متنوع، نمایه‌های کارآمد، فرآوری‌های متنی لازم، نشانه‌گذاری‌های مفید، جست‌وجوهای وسیع لفظی و مفهومی، استفاده از هوش مصنوعی و بهره‌وری از تحقیقات دانشمندان گذشته و حال، همه‌وهمه در این محصولات وجود دارد. عدم استفاده از این تولیدات، مانند کنار گذاشتن اقیانوس‌ها از زیست‌بوم زمین خواهد بود که عملاً قابل تصور نیست.

کتاب کتس، بازتاب آخرین تحولات در تولید و انتشار آثار مرجع و همین‌طور ارائه خدمات مرجع است (همان: ۲). این منابع که معمولاً از اول تا آخر خوانده نمی‌شود، در انواع زیر دسته‌بندی می‌شود:

۱. دانشنامه، دائرةالمعارف؛
۲. فرهنگ، واژه‌نامه‌ها و گنج‌واژه (تزاروس)؛
۳. کتاب‌شناسی؛
۴. زندگی‌نامه گروهی؛
۵. چکیده‌نامه؛
۶. سالنامه و سالنما؛
۷. راهنما و دست‌نامه؛
۸. فهرست و نمایه‌نامه؛
۹. مجموعه؛
۱۰. اطلس و نقشه؛
۱۱. جای‌نامه؛
۱۲. تاریخ اختصاصی؛
۱۳. گاهنامه و روزشمار؛

– مؤسسه کتاب مرجع، تعریفی از مرجع ارائه داده است: «منبعی که با نظم و ترتیب ویژه (نظم مکانی، زمانی، موضوعی و عمدتاً الفبایی) تدوین شده است؛ به گونه‌ای که مراجعه‌کننده می‌تواند برای کسب اطلاع درباره موضوع معینی که در بخش مخصوصی از اثر (مدخل) به‌طور فشرده گرد آمده، به‌آسانی و به‌سرعت به مطلب مورد نظر دست یابد.» رایج‌ترین منابعی را که تشکیل‌دهنده مجموعه منابع مرجع هستند، در مقاله «درباره برنامه» که در منوی اصلی کتابخانه کتب مرجع قابل مطالعه است، به‌اختصار و فهرست‌وار شرح داده‌ایم.

بی‌تردید، کتاب ارزشمند مرجع‌شناسی کتس، بهترین اثر در زمینه منابع مرجع و اصول کار مرجع است که تاکنون در میلیون‌ها نسخه منتشر و بارها ویرایش شده است. الگوی دسته‌بندی منابع مرجع، توسط کتس تبدیل به یک الگوی جهانی شده است. به همین دلیل، بیشتر نویسندگان ایرانی و خارجی، از آن اقتباس می‌کنند. در ایران نیز تمام یا بخش‌هایی از این اثر، بارها ترجمه و توسط ناشران گوناگون منتشر شده

برای فضای پژوهش و تحقیق کشور در رشته‌های علوم اسلامی و انسانی، محصولات نور به مثابه اقیانوس‌ها عمل می‌کنند و فرآیند پژوهش بدون استفاده از آنها، کامل و دقیق نخواهد بود. مواد اولیه پژوهش که شامل: فراوانی منابع، دسته‌بندی‌های موضوعی، فهرستی و درختواره‌ای متنوع، نمایه‌های کارآمد، فرآوری‌های متنی لازم، نشانه‌گذاری‌های مفید، جست‌وجوهای وسیع لفظی و مفهومی، استفاده از هوش مصنوعی و بهره‌وری از تحقیقات دانشمندان گذشته و حال، همه‌وهمه در این محصولات وجود دارد. عدم استفاده از این تولیدات، مانند کنار گذاشتن اقیانوس‌ها از زیست‌بوم زمین خواهد بود که عملاً قابل تصور نیست

که همواره مورد نیاز کاربران و جامعه پژوهشگران بوده است و از آنجا که بسیاری از این کتب، در نرم‌افزارهای مختلف مرکز چون: نور الفقاهه، جامع فقه، موسوعه حکمت اسلامی، نور السیره، جغرافیا، جامع تفاسیر نور و... به صورت پراکنده عرضه شده، این نرم‌افزار عهده‌دار جمع‌آوری و تکمیل آنها در یک نرم‌افزار خواهد بود.

۴. نشان دادن سیر تطور مفاهیم و مواد مرجع در هریک از علوم اسلامی و انسانی.

۵. شناسایی منابع برای تحقیق و پژوهش‌های آتی در این زمینه.

۶. استفاده از حاصل این کار، برای تحقیقات بیشتر و تخصصی‌تر. این کار، خود می‌تواند زمینه و بستری برای کارهای دیگر درباره موضوعات گسترده‌تر باشد.

مخاطب نرم‌افزار

این نرم‌افزار، به‌طورعام برای همه مردم و کسانی که در جست‌وجوی اطلاعات عمومی درباره مسائل: اعتقادی، فلسفی، عرفانی، تاریخی، جغرافیایی، فقه، اصول فقه، حقوق،

دهد. البته کم‌وبیش در محصولات تولیدشده مرکز، کتاب‌های مرجع عرضه گردیده‌اند؛ اما افزایش تعداد و تجمیع آنها برای دسترسی بیشتر و بهتر محققان، از ضرورت‌های تهیه این کتابخانه می‌باشد. از دیگر ضرورت‌ها و اهداف تولید این نرم‌افزار، می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

۱. لزوم ارتقای نسخه یک: نسخه یک، به نام «فرهنگ اصطلاحات علوم» در سال ۱۳۹۴ تولید شد که دربردارنده ۹۷ عنوان در ۱۵۷ جلد از منابع مرجع علوم اسلامی و انسانی بود.

۲. کامل شدن فرآیند اطلاع‌رسانی درباره هریک از علوم اسلامی و انسانی و فراهم آوردن زمینه مطالعه تطبیقی مفاهیم در این حوزه؛ یعنی ایجاد زمینه برای ارتباط و هماهنگی بین مفاهیم درون هر علم و مفاهیم علوم با یکدیگر.

۳. تجمیع و آسان‌سازی دسترسی به مواد کتابخانه‌ای مرجع در حوزه‌های تخصصی و رفع خلأ پراکندگی کتاب‌های مرجع در کتابخانه‌ها. عرضه منابع مرجع در علوم مختلف در یک نرم‌افزار، از اموری است

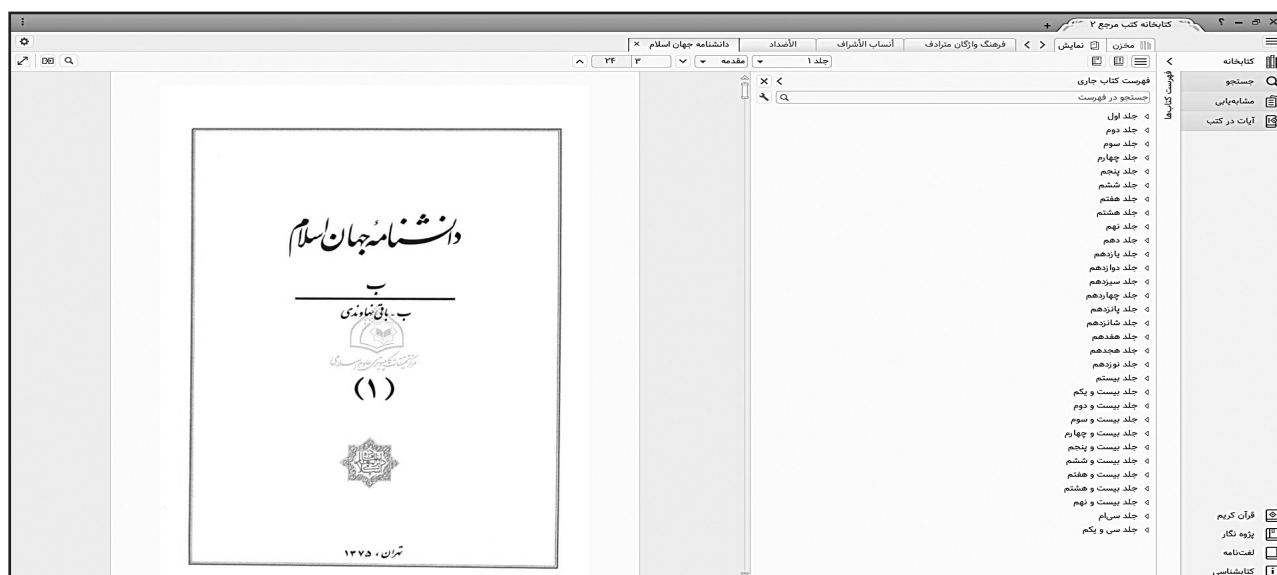
فعالیت مرکز نور، به نوعی بازیابی و دگرآرایی اطلاعات انباشته‌شده در دائرةالمعارف‌ها، موسوعه‌ها، دانشنامه‌ها، واژه‌نامه‌ها، فرهنگ‌ها، اصطلاح‌نامه‌ها، معجم‌های موضوعی، فهرست‌ها و مجموعه‌های علوم مختلف، با استفاده روزافزون از هوش مصنوعی است و گامی شایسته در جهت تسهیل تولید علم و کاستن از دوباره‌کاری و هزینه پژوهشی محسوب می‌شود.

از نتایج دیگر این فعالیت، نشان‌دادن زمینه‌های خالی به اندیشمندان و پژوهندگان توانمند، برای پژوهش‌های جدید است؛ تا چرخه گردش و تولید اطلاعات، همچنان پابرجا و مستمر به راه خود ادامه دهد.

بنابراین، می‌توان ادعا کرد که کتابخانه کتب مرجع نیز یکی از اقیانوس‌های مرکز نور است که زمینه باارزش و مناسبی برای پژوهش را فراهم می‌آورد.

ضرورت و اهداف برنامه

کتابخانه کتب مرجع، درصدد است تا انواع کتاب‌های مرجع را در علوم اسلامی و انسانی در یکجا و به‌آسانی در اختیار محققان قرار

مذاهب، فرقه‌ها، ادیان و طب سنتی و گیاهان دارویی هستند، مفید است

و به‌طورخاص، برای اساتید، طلاب، دانشجویان و دانش‌پژوهان و نیز برای رسانه‌ها، از جمله: رسانه ملی که یکی از اصلی‌ترین متولیان فرهنگ است، مورد استفاده قرار خواهد گرفت.

دسته‌بندی موضوعی کتاب‌ها

این محصول کتابخانه‌ای، بر پایه فرمت عمومی و تخصصی رایج در مرکز عرضه شده است. این فرمت، افزون بر عرضه فهرستی از کتاب‌ها، محتوای آنها را در قالب‌های ذیل، جست‌وجوپذیر خواهد نمود:

۱. دائرةالمعارف‌ها و موسوعه‌ها، شامل: دائرةالمعارف‌ها، موسوعه‌ها، دانشنامه‌ها و فرهنگ‌نامه‌های تفصیلی در علوم مختلف؛
۲. واژه‌نامه‌ها و فرهنگ‌ها، در بخش عمومی (لغت‌نامه) و تخصصی (موضوعی)، فرهنگ اصطلاحات و معجم‌های موضوعی در علوم گوناگون؛
۳. تراجم و کتاب‌شناسی، شامل: فهرست‌ها و تألیفات، طبقات و مؤلفان،

شخصیت‌ها، دانشمندان اسلامی، رجال حدیث و انساب؛ ۴. گاه‌شمارها؛ ۵. اطلس و کتاب‌های راهنما.

این پنج دسته، دارای ۴۲۸ عنوان در ۱۶۵۱ جلد می‌باشند که محتوای هر دسته، به شرح ذیل تقدیم می‌گردد:

الف. «دسته موضوعی واژه‌نامه‌ها و فرهنگ‌نامه‌ها»، با ۲۳۷ عنوان، دربردارنده واژه‌نامه‌ها و فرهنگ‌نامه‌های عمومی (لغت‌نامه) و تخصصی (موضوعی)، فرهنگ اصطلاحات و معجم‌های موضوعی و قاموس‌ها در علوم مختلف است؛ البته در کتابخانه‌ها، تألیفات فارسی و عربی، با انبوهی از عناوین و مفاهیم متعدد و متفاوت همچون: لغت‌نامه، فرهنگ لغات، فقه اللغة، اتیمولوژی، معجم، معجم لغات، قاموس، موسوعه، فرهنگ قواعد، تزاروس، اصطلاح‌نامه، مصطلح‌نامه، مصطلحات، معجم مصطلحات، فرهنگ اصطلاحات، فرهنگ‌نامه، ترمینولوژی، کنزالإصلاح، گنج‌واژه، مجموعه اصطلاحات، واژگان‌نامه و واژه‌نامه تخصصی، مواجه هستیم که دارای یازده زیرمجموعه می‌باشد که عبارت‌اند از:

۱. فرهنگ لغات و امثال، دربردارنده ۶۵ عنوان با موضوع: لغت عربی و فارسی، مانند: العین خلیل بن احمد و لغت‌نامه دهخدا؛ غریب الحدیث‌ها مانند غریب الحدیث ابو عبیده؛ امثال عربی و فارسی همچون: المستقصی فی امثال العرب زمخشری، مجمع الأمثال میدانی و امثال و حکم دهخدا؛ مترادفات مانند: الاجناس ابو عبیده، فرهنگ واژگان مترادفات ابوهلال عسکری، فرهنگ مترادفات و اصطلاحات محمد پادشاه شاد؛ قواعد ادبیات و بلاغت و معانی مانند: اساس البلاغه زمخشری، المخصص ابوالحسن علی بن اسماعیل نحوی، معجم المصطلحات النحویة والصرفیة محمد سمیر نجیب لبدی؛ فقه اللغة مانند: فقه اللغة ثعالبی و الافصاح فی فقه اللغة؛ وجوه و نظائر مانند الوجوه والنظائر ابوهلال عسکری؛ و منابع دیگر.

۲. جامع علوم، با ۱۴ عنوان. منظور منابعی است که علوم مختلف را در بردارند؛ مانند: نفائس الفنون فی عرائس العیون، اثر محمد بن محمود شمس‌الدین آملی؛ موسوعه کشف اصطلاحات الفنون والعلوم؛ التعریفات، اثر جرجانی؛ فرهنگ اصطلاحات علوم و تمدن اسلامی؛ فرهنگ اصطلاحات

علمی و موسوعه مصطلحات ابن خلدون و الشریف علی محمد الجرجانی.

۳. قرآن و تفسیر، دارای ۱۲ عنوان. مقصود از تفسیر، این نیست که کلیه تفاسیر آورده شود یا از هر نوع تفسیری استفاده کنیم؛ بلکه فقط منابعی که واژه‌های قرآن را مورد بررسی قرار داده، به عنوان کتب مرجع آورده‌ایم؛ مثل: الوجوه والنظائر مقاتل بن سلیمان، معانی القرآن فراء، قاموس قرآن قرشی، فرهنگ قرآن هاشمی رفسنجانی و مجمع البحرين طریحی.

المذكورة فی الأخبار والأشعار، معجم البلدان، المعجم الجغرافی للإمبراطورية العثمانية، فرهنگ اعلام جغرافیایی - تاریخی در حدیث و سیره نبوی، فرهنگ جغرافیایی ایران؛ منابعی که اطلاعات را به شکل مدخلی و دسته‌بندی در کوتاه‌ترین زمان در اختیار کاربر قرار می‌دهند.

۶. فلسفه و منطق، دارای ۲۷ عنوان. کتاب الحروف، موسوعه مصطلحات ابن سینا (الشیخ الرئیس)، موسوعه مصطلحات ابن رشد الفیلسوف، فرهنگ اصطلاحات

۸. کلام و عقاید، با ۷ منبع، از زیرمجموعه‌های دیگر دسته موضوعی واژه‌نامه‌ها و فرهنگ‌نامه‌هاست.

۹. فقه و اصول، شامل ۴۹ عنوان دربردارنده

۴. علوم حدیث، دارای ۱۰ عنوان. در اینجا نیز از کتاب‌هایی که در صدد ارائه پاسخ‌های کوتاه و یا با عنوان مدخل، مطالب و اصطلاحات را مطرح می‌کنند، استفاده کرده‌ایم؛ مانند: شرح نخبة الفكر فی مصطلحات أهل الأثر، معجم مصطلحات الرجال والدراية، علوم حدیث و اصطلاحات آن، معجم مصطلحات الحدیث و لطائف الأسانید.

۵. تاریخ و جغرافیا، با ۲۴ عنوان؛ مانند: الأمكنة والمياه والجبال والآثار ونحوها

فلسفی ملاصدرا، فرهنگ اصطلاحات فلسفه، کلام و منطق، معجم المصطلحات العلمية العربية للکندی والفارابی والخوازمی و ابن سینا والغزالی، قواعد کلی فلسفی در فلسفه اسلامی، المصطلح الفلسفی عند العرب، اصطلاحات فلسفی و تفاوت آنها با یکدیگر و فرهنگ اصطلاحات آثار شیخ اشراق شهاب‌الدین سهروردی، از آن جمله هستند.

۷. عرفان، با ۱۲ کتاب؛ از جمله: اصطلاحات الصوفية، فرهنگ اصطلاحات عرفانی

صاحب نظران اصولی] و مبادی و اصطلاحات اصول فقه.

۱۰. طب سنتی، دارای ۱۷ عنوان از منابع مرجع این علم. آثاری مانند: التئور فی العلاج والتدبیر، فرخ‌نامه، مفید العلوم ومبید الهموم، المعتمد فی الأدوية المفردة، فرهنگ داروها و واژه‌نامه‌های دشوار، واژه‌نامه پزشکی دوره اسلامی و اصطلاحات پزشکی در فرهنگ‌نامه‌های کهن عربی پارسی، بخشی از آن منابع هستند.

۱۱. سایر علوم، با ۱۰ عنوان؛ شامل: مباحث حقوقی، مسائل امنیتی، فرهنگی، سیاسی و علوم غریبه.

ب. «تراجم و کتاب‌شناسی»، با ۱۴۷ کتاب، دسته موضوعی دیگری از کتب مرجع است که دارای شش زیرمجموعه می‌باشد که عبارت‌اند از:

(۱) شخصیت‌ها و دانشمندان اسلامی. این قسمت، شامل ۴۱ منبع درباره شخصیت‌ها، مشاهیر و دانشمندان عربی و ایرانی از زنان

و مردان می‌باشد. معجم الشعراء مرزبانی، المؤلف والمختلف الآمدی، معجم الأدباء یاقوت حموی، دمیة القصر وعصرة أهل العصر باخرزی، دمیة القصر وعصرة أهل العصر ابن‌خلکان، ریاحین الشریعة، تراجم أعلام النساء، اعیان الشیعة، زندگی‌نامه رجال و مشاهیر ایران و نامه دانشوران ناصری، از این قبیل هستند.

(۲) فهرست‌ها و تألیفات، دربردارنده ۴۰ عنوان از کتاب‌شناسی‌ها، فهرست‌ها و منابعی است که مجموعه تألیفات را در کشورهای اسلامی در مباحث گوناگون گزارش داده است.

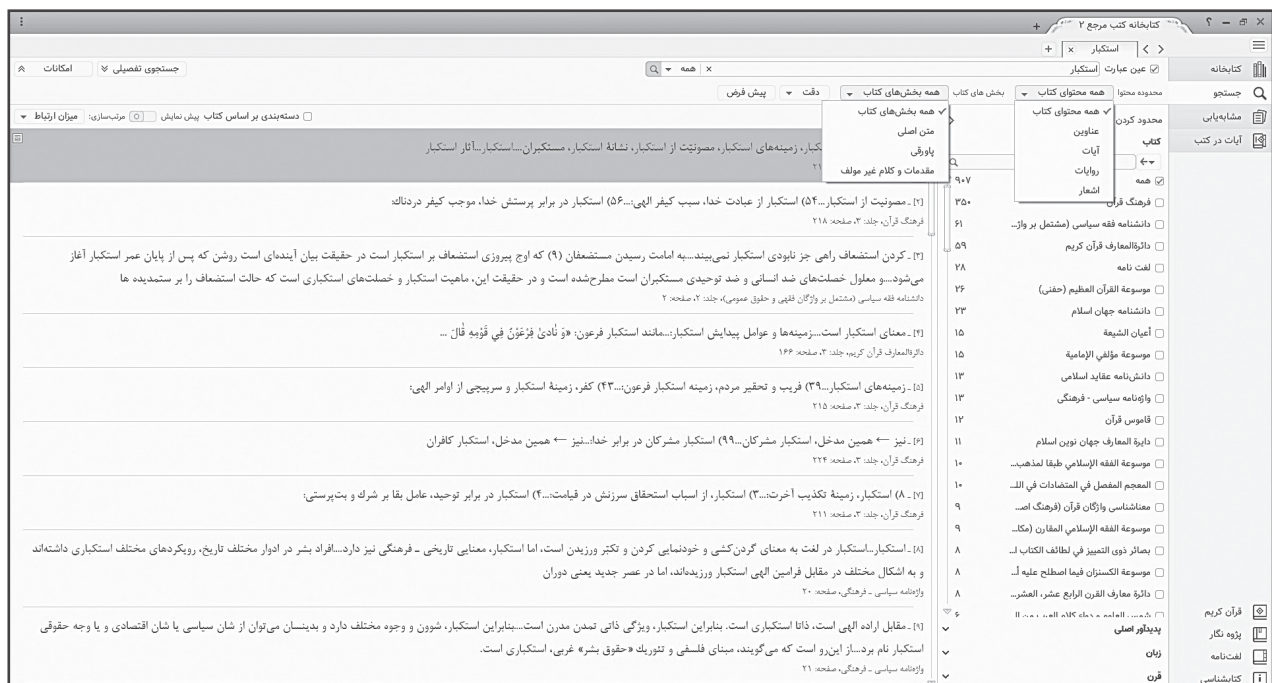
فهرست ابن‌ندیم، فهرست شیخ طوسی، معجم المعاجم، فهرست کتاب‌های چاپی عربی، تاریخ الأدب العربی، معجم المطبوعات العربیة والمعرّبة، فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، فهرست‌وارهای کتاب فارسی، الذریعة، فرهنگ آثار، تاریخ نگارش‌های عربی و کشف الظنون عن أسامی الکتب والفنون، از جمله آنان هستند.

(۳) طبقات، دارای ۳۶ کتاب، با موضوع طبقات و تألیفات اسلامی و عربی در مباحث مختلف علوم اسلامی. طبقات ابن‌سعد، الشعر والشعراء ابن قتیبه، تذکرة الحفاظ ذهبی، طبقات المفسرین، معجم المؤلفین کحاله، دانشنامه قرآن‌پژوهان ایران، طبقات أعلام الشیعة و موسوعة طبقات الفقهاء، جزو این منابع به شمار می‌روند.

(۴) رجال، زیرمجموعه دیگر دسته موضوعی «تراجم و کتاب‌شناسی» است که ۱۸ منبع را دربردارد و سرگذشت روایان احادیث پیامبر(ص) و ائمه(ع) از صحابه و دیگران را بررسی کرده است.

(۵) انساب، زیرمجموعه‌ای است که نسب‌نامه‌های پیامبر(ص)، سادات علوی، قبایل عرب و مسائل مربوط به آن را با پنج عنوان مورد کنکاش قرار می‌دهد.

(۶) تاریخ، با هفت عنوان، آخرین زیرمجموعه دسته موضوعی «تراجم و کتاب‌شناسی» است که برخی کتب مرجع را در مباحث تاریخی در خود جای داده است.

ج. «دائرة المعارفها و موسوعهها»، با ۴۵ منبع، سومین دسته موضوعی این کتابخانه است که شش زیرمجموعه را در خود دارد؛ شامل:

* جامع علوم، با ۱۱ کتاب، دائرةالمعارف، دانشنامه و موسوعههایی است که از همه علوم بحث می‌کنند؛ مانند: مفاتیح‌العلوم، دائرةالمعارف القرن الرابع عشر، العشرين، دائرةالمعارف فارسی مصاحب، دانشنامه جهان اسلام و دائرةالمعارف بستانی.

* تفسیر و علوم قرآن، دارای ۵ عنوان؛ مانند: دائرةالمعارف قرآن کریم، فرهنگ موضوعی تفاسیر و معجم علوم القرآن.

* کلام، فرق و مذاهب و ادیان. زیرمجموعه سوم «دائرةالمعارفها و موسوعهها»، با منابعی نظیر: دانشنامه کلام اسلامی، دائرةالمعارف فرهنگ ملل، موسوعة الأديان (المیسرة)، فرهنگ‌نامه فرقه‌های اسلامی و فرهنگ معارف اسلامی، ۱۳ عنوان را نمایندگی می‌کند.

* تاریخ، با ۵ عنوان، زیرمجموعه دیگری است که در دسته موضوعی «دائرةالمعارفها و موسوعهها» قرار دارد.

* فقه و اصول، دربردارنده ۶ منبع از کتب مرجع در این موضوع؛ مانند: دائرةالمعارف فقه مقارن، موسوعة الفقه الإسلامي و موسوعة الفقه الإسلامي طبقاً لمذهب أهل البيت (علیهم السلام).

* سایرعلوم، با ۵ عنوان، زیرمجموعه‌ای است که مانند: دانشنامه زبان و ادب فارسی اسماعیل سعادت، دانشنامه ادب فارسی دکتر انوشه و دائرةالمعارف بزرگ طب اسلامی را در خود جای داده است.

د. گاه‌شمار، مشتمل بر سه عنوان است.

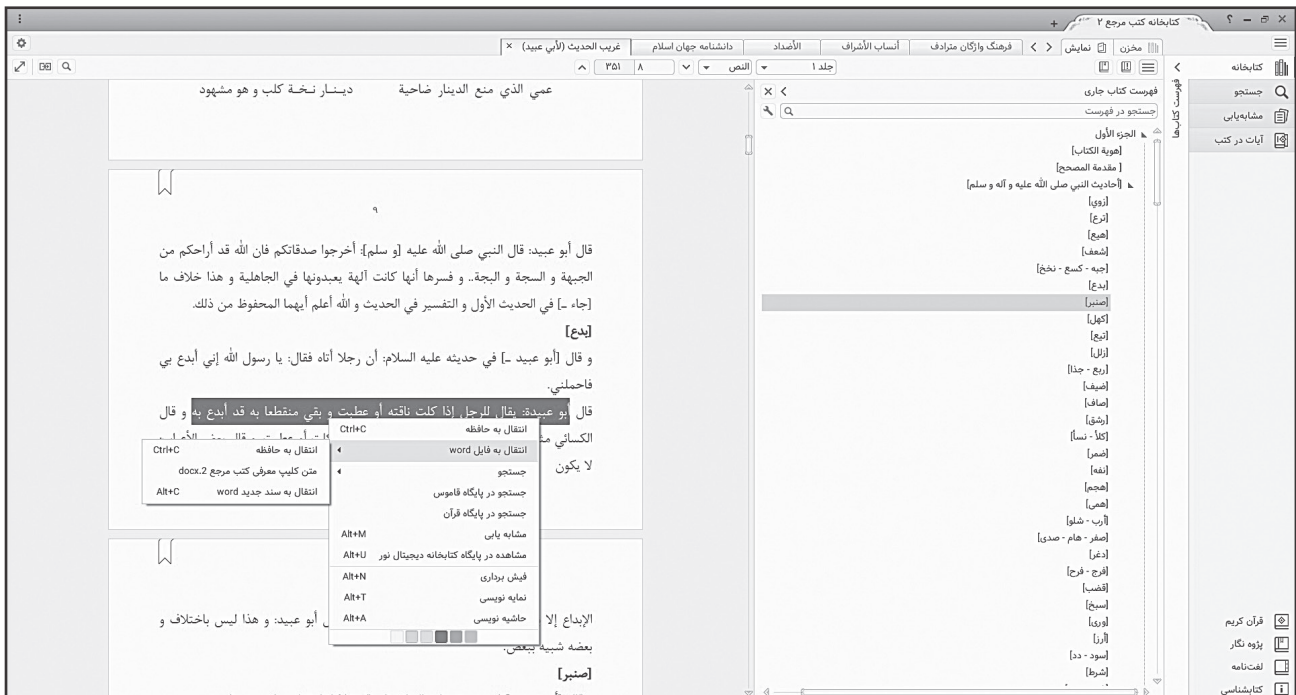
ه. در دسته موضوعی اطلس و کتاب راهنما نیز چهار عنوان موجود است.

به‌طور کلی، فهرست اولیه کتابخانه، شامل ۸۰۰ عنوان بود؛ اما با ملاحظاتی، به ۶۰۰ عنوان تقلیل یافت و در نهایت، پروژه با ۵۱۲

عنوان تأیید شد؛ ولی در خروجی تولیدشده، به ۴۲۸ عنوان رسید.

علت حذف بعضی منابع مهم

با نگاه اجمالی به دسته‌بندی کتاب‌ها در محصول تولیدشده، متوجه تعداد اندک گاه‌شمار و اطلس و نبودن شماری از کتب مرجع مهم می‌شوید. علت این امر، آن است که به طور طبیعی و قانونی، باید از همه کسانی که آثارشان را در نرم‌افزار استفاده می‌کنیم، اجازه مکتوب داشته باشیم و دوستان ما در گروه مالکیت معنوی معاونت پژوهش، سال‌هاست این کارها را انجام می‌دهند و موفق به دریافت اجازه‌های فراوانی شده‌اند؛ اما بعضی از صاحب امتیازان آثار، از قبیل: مؤلف، وارثان، ناشر یا مؤسسات تحقیقاتی و فرهنگی که اقدام به تدوین دائرةالمعارفها، موسوعه‌ها و فرهنگ‌ها می‌کنند، به واسطه هزینه‌های مختلف و بسیار زیادی که صرف می‌کنند، از حق قانونی خود استفاده

به طور طبیعی و قانونی، باید از همه کسانی که آثارشان را در نرم‌افزار استفاده می‌کنیم، اجازه مکتوب داشته باشیم و دوستان ما در گروه مالکیت معنوی معاونت پژوهش، سال‌هاست این کارها را انجام می‌دهند و موفق به دریافت اجازه‌های فراوانی شده‌اند؛ اما بعضی از صاحب امتیازان آثار، از قبیل: مؤلف، وارثان، ناشر یا مؤسسات تحقیقاتی و فرهنگی که اقدام به تدوین دائرةالمعارف‌ها، موسوعه‌ها و فرهنگ‌ها می‌کنند، به واسطه هزینه‌های مختلف و بسیار زیادی که صرف می‌کنند، از حق قانونی خود استفاده می‌نمایند و اجازه نشر آثارشان را در نرم‌افزار به ما نداده‌اند یا مبالغی تقاضا کرده‌اند که در توان مالی مرکز نبوده است

در ترمینولوژی حقوق، المعجم التطبیقی للقواعد الأصولیة فی فقه الإمامیة، معجم الأنساب والأسرات الحاکمة فی التاریخ الإسلامی، اطلس تاریخی ایران، اطلس التاریخ العربی الاسلامی، اطلس حروب رده در عهد خلیفه اول، طبقات سلاطین اسلام با جداول تاریخ و نسب‌ها، گیتاشناسی نوین کشورها، گیتاشناسی کشورها، گاه‌شمار علم، اطلس ملی ایران (تاریخ)، اطلس تاریخ انبیا و الرسل، اطلس تاریخ الاسلام، اطلس بزرگ جهان، گیتاشناسی ایران، گاه‌شمار اسلام و ایران، اطلس شیعه، اطلس الأدیان، نخستین اطلس جغرافیایی، الأطلس التاریخی للعالمین العربی والإسلامی - من أقدم العصور إلى الیوم، فرهنگ اصطلاحات تاریخ جغرافیایی، فرهنگ توصیفی علوم رفتاری - شناختی، فرهنگ جامع فارسی (آندراج)، فرهنگ نوربخش، فرهنگ مترادفات و اصطلاحات، فرهنگ جامع سیاسی، فرهنگ تاج المعجم (فارسی - عربی)، واژه‌نامه ادیان، اصطلاح‌نامه فرهنگی فارسی «اصفا»، فرهنگ اصطلاحات وقف در امپراتوری عثمانی، فرهنگ اصطلاحات فلسفه و کلام اسلامی، فرهنگ عروضی، واژه‌نامه ادیان،

صاحبان آثار رعایت شود و هم ما بتوانیم در محصولاتمان از آنها استفاده کنیم. در مقابل، از کسانی که امتیاز استفاده از آثارشان را به طور رایگان یا با مبالغ و تعاملات متعارف، در اختیار مرکز گذاشته‌اند، نهایت تشکر و سپاس را داریم.

برخی کتاب‌های حذف‌شده

به عنوان نمونه، برخی کتاب‌هایی که به دلیل عدم اجازه صاحب امتیاز، از فهرست نهایی کتابخانه حذف شدند، عبارت‌اند از:

دائرةالمعارف تاریخ جهان، دانشنامه بزرگ اسلامی، دائرةالمعارف الإسلامیة الكبرى، دانشنامه ایران، دائرةالمعارف تشیع، دائرةالمعارف دانش بشر، دائرةالمعارف تاریخی رویدادهای تاریخ اسلام، دائرةالمعارف علوم اسلامی قضایی، دائرةالمعارف الشیعیة العامة، دانشنامه دانش‌گستر، جامع العلوم فخر رازی (ستینی)، فرهنگ عمید، دانشنامه حقوق، الفارق، دائرةالمعارف حقوق مدنی و تجارت، معجم رواة الحدیث و ثقافته، معجم المؤرخین المسلمین حتی القرن الثانی عشر، قاموس القانون فی الطب، مبسوط

می‌نمایند و اجازه نشر آثارشان را در نرم‌افزار به ما نداده‌اند یا مبالغی تقاضا کرده‌اند که در توان مالی مرکز نبوده است. ما هم به حق قانونی آنان احترام گذاشته، آنها را از فهرست نهایی حذف کردیم.

البته بخشی از حذف‌ها، به دلیل حجم تایپ و زمان‌بر بودن آن است؛ زیرا می‌دانید که حروف چینی دانشنامه‌ها، دائرةالمعارف‌ها، اصطلاح‌نامه‌ها، فرهنگ‌های مختلف، اطلس‌ها، گاه‌شمارها، با تایپ کتب معمولی متفاوت است. برخی کتب مرجع، به شکل دوستونه و سه‌ستونه همراه با تصویر و نقشه و با خط ریز چاپ شده‌اند و برخی نیز چند زبانه هستند و همین، روند کار را بسیار کند می‌کند.

تقاضا از سیاست‌گذاران حوزه نشر و چاپ

شایسته است، مسئولان عالی و سیاست‌گذاران حوزه نشر و چاپ کتاب، جهت توسعه علم و دانش، نشر تحقیقات جدید و بارور کردن فضای پژوهشی کشور، تمهیداتی انجام دهند که هم حقوق

شایسته است، مسئولان عالی و سیاست‌گذاران حوزه
نشر و چاپ کتاب، جهت توسعه علم و دانش، نشر
تحقیقات جدید و بارور کردن فضای پژوهشی کشور،
تمهیداتی انجام دهند که هم حقوق صاحبان آثار
رعایت شود و هم ما بتوانیم در محصولاتمان از آنها
استفاده کنیم. در مقابل، از کسانی که امتیاز استفاده
از آثارشان را به طور رایگان یا با مبالغ و تعاملات
متعارف، در اختیار مرکز گذاشته‌اند، نهایت تشکر و
سپاس را داریم

حجم محتوای کتاب‌ها

با وجود این حذف‌ها، حجم فشرده این نرم‌افزار، ۹ گیگابایت است و هنگام استفاده در رایانه، سه گیگابایت فضای اضافه به خاطر جست‌وجو و فعالیت‌های دیگر نیاز دارد. بنابراین باید حدود سیزده گیگابایت فضا برای این نرم‌افزار در نظر گرفت. البته باید اشاره کنم که همکاران ما در معاونت فنی وعده داده‌اند در نسخه آینده کتابخانه‌های نور، کاربران می‌توانند به اختیار خود با استفاده از فضای ابری، فقط قالب کتابخانه را نصب کنند و حجم آن به حدود پانصد مگابایت تقلیل پیدا می‌کند.

از فضای ۹ گیگابایت فشرده، پنج‌وهفت دهم گیگابایت آن مربوط به محتوای کتاب‌هاست؛ یعنی چهارصد و بیست‌وهشت عنوان که هزار و ششصد و پنجاه‌ویک جلد می‌شود. این محصول، پُرجمع‌ترین نرم‌افزار مرکز است. ما نرم‌افزاری با حدود چهار هزار جلد کتاب داشتیم؛ اما حجم آنها، به این اندازه نبوده است.

این حجم محتوا، برای نخستین بار در کتابخانه کتب مرجع وجود دارد و اگر بخواهیم این حجم منبع را به جلد‌های متوسط، معمولی و کلاسیک ششصد صفحه‌ای با قطع وزیری تبدیل کنیم، نزدیک به هشت‌هزار جلد کتاب خواهد شد؛ یعنی ۱۶۵۱ جلد حجم تاییبی ما در این برنامه، برابر با حدود ۸۰۰۰ جلد کتاب است.

محدوده زمانی آثار

منابعی که در این برنامه استفاده شده، از قرن دوم هجری تا قرن پانزدهم شمسی است. بیشترین حجم، متعلق به قرن پانزدهم، یعنی ۲۲۷ عنوان می‌باشد. در واقع، به دلیل بسیاری تولید این‌گونه منابع در این قرن است که اطلاعات آنها، به جهت معاصر

۳۱ جلد، دائرةالمعارف القرن الرابع عشر، العشرين ۱۰ جلد، دائرةالمعارف بستانی ۱۱ جلد، دائرةالمعارف فارسی مصاحب ۲ جلد، اصطلاحات فلسفی و تفاوت آنها با یکدیگر، اطلس تاریخی جهان از آغاز تا امروز، اطلس تاریخ اسلام، دائرةالمعارف جهان نوین اسلام ۴ جلد، المعتمد، التنوير فى العلاج والتدبير، معجم الأساطير، رسائل منطقية فى الحدود والرسوم للفلاسفة العرب، مفيد العلوم ومبيد الهموم، معجم العالم الإسلامى، معجم الحضارات السامية، المعجم الشامل للتراث العربى المطبوع محمد عيسى صالحيه ۵ جلد، المعجم الشامل للتراث العربى المطبوع ناجى هلال ۲ جلد، معارف و معاریف ۱۰ جلد، تاریخ الأدب العربی ۶ جلد، فرهنگ بیست هزار مَثَل و حکمت و اصطلاح، الزينة ۲ جلد، واژه‌نامه سیاسی - فرهنگی، أمراء دمشق فى الإسلام، الألفاظ، کلیات، معجم أسماء الأشياء المسمى: اللطائف فى اللغة، الحدود الأنيقة والتعريفات الدقيقة و قاموس القرآن دامغانی.

فرهنگ و دین، فرهنگ لغات و اصطلاحات و تعبيرات عرفانی، فرهنگ اصطلاحات قرآنی.

کتاب‌هایی که اولین بار در نرم‌افزار استفاده شده

بخشی از منابع کتابخانه کتب مرجع، در نرم‌افزارهای تولیدشده مرکز نور بوده و در اینجا تجمیع شده‌اند؛ اما برخی کتاب‌ها، صرفاً به منظور استفاده در این کتابخانه تاپ شده و برای اولین بار در این محصول استفاده می‌شود؛ از قبیل:

نامه دانشوران ناصری ۹ جلد، فرهنگ عوام، فرهنگ جغرافیایی ایران ۱۰ جلد، ترجمه مفاتیح العلوم، برهان قاطع ۵ جلد، فرهنگ اصطلاحات علمی، معجم المصطلحات الكلامية ۲ جلد، دانشنامه ادب فارسی ۷ جلد، المعجم الجغرافی للأمبراطورية العثمانية ترجمه به فارسی و عربی، دائرةالمعارف طب سنتی (گیاهان دارویی) ۴ جلد، فرهنگ مترادفات و اصطلاحات، دانشنامه زبان و ادب فارسی ۷ جلد، موسوعة الفقه الإسلامی

بودن، به روز می‌باشد.

قرن چهاردهم با ۴۳ عنوان، قرن چهارم با ۲۴، قرن هشتم با ۲۳ و قرن ششم با ۲۲ عنوان، در رده‌های بعدی قرار دارند.

محدوده زبانی آثار

منابع این نرم‌افزار، چند زبان را در بر می‌گیرد که شامل موارد ذیل می‌شود:

کتاب‌های عربی ۲۹۷ عنوان، فارسی ۱۱۴ عنوان، عربی - فارسی ۷ عنوان، فارسی - انگلیسی ۲ عنوان، عربی - انگلیسی ۲ عنوان، فارسی - انگلیسی - فرانسه ۲ عنوان، عربی - انگلیسی - فرانسه ۱ عنوان، عربی - انگلیسی - لاتین ۱ عنوان، عربی - انگلیسی - آلمانی ۱ عنوان، عربی - انگلیسی - فرانسه - آلمانی - یونانی - عبری - ایتالیایی - لاتین - روسی ۱ عنوان.

سایر قابلیت‌های برنامه

از جمله قابلیت‌های پژوهشی و کاربردی برنامه، می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

* جست‌وجو

جست‌وجو، از قابلیت‌های عمومی همه نرم‌افزارهای مرکز نور است که در دو حالت ساده و پیشرفته، با امکان انتخاب جای‌گیری کلمات و عبارتها، خواسته کاربران را برآورده می‌کند.

* مشابه‌یاب

این قابلیت، به کاربر امکان می‌دهد که مشابه عبارت یا متن مورد نظر خود را در همه یا بخشی از منابع با تعیین درصد مشابهت، مشاهده نماید.

* آیات در کتب

در این قسمت، کاربر آیات به‌کاررفته در منابع را مشاهده نموده و با فعال کردن قرآن در این نرم‌افزار یا مراجعه به سایت جامع قرآن، مرکز نور، پژوهش خود را در ترجمه، تفسیر، واژه‌ها، شأن نزول، احادیث روایی، اعراب، اعلام، موضوعات و...، پیگیری نماید.

* پژوهنگار

فعالیت‌های پژوهشی کاربر بر کتاب‌های مورد نظر، از قبیل: فیش‌برداری، نمایه‌زنی، حاشیه‌نویسی، نشانه‌گذاری و رنگی کردن متن، در این قابلیت نشان داده می‌شود و امکان مدیریت آنها برای وی وجود دارد؛ ضمن اینکه پژوهش‌های کاربر در دیگر نرم‌افزارها مرکز نور نیز در دسترس وی بوده و قادر به هماهنگی آنها می‌باشد.

* لغت‌نامه

در این بخش نیز با فعال کردن گزینه «لغت‌نامه»، امکان جست‌وجو در چند لغت‌نامه معتبر و اتصال به وبگاه قاموس نور مرکز فراهم است.

* کتاب‌شناسی

کاربر در این قسمت، به نسخه‌شناسی، فهرست محتوا، کتاب‌شناسی و مؤلف‌شناسی کتاب مورد نظر خود، دسترسی خواهد داشت و با کلیک بر نشانی پایانی مقاله، به وبگاه ویکی نور مرکز متصل خواهد شد.

شایان یادآوری است که چند ویدئو در توضیح کامل این بخش‌ها، تهیه شده و در پایگاه نورسافت مرکز نور بارگذاری شده است. کاربران محترم می‌توانند از آنها استفاده نمایند.

در پایان، امید است کاربران محترم با ارسال دیدگاه خود درباره این محصول، ما را در برنامه‌ریزی نسخه آینده و ارتقای بهتر برنامه، یاری نمایند. ■

منابع

۱. انوشه، حسن. «نقش منابع مرجع در اعتلای فرهنگ جامعه». کتاب ماه کلیات. شماره ۱۷. (اردیبهشت ۱۳۷۸): ص ۳-۶؛ به نقل از نشانی اینترنتی: noormags.ir/view/fa/articlepage/52609
۲. رایر، جفری و معتمدی، منصور. «کتب مرجع اسلامی در عصر حاضر». آینه پژوهش. شماره ۶۱. (فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۹): ص ۲؛ به نقل از نشانی اینترنتی: noormags.ir/view/fa/articlepage/77808
۳. ستوده، غلامرضا. ۱۳۷۳ش. مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی. تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، چاپ سوم.
۴. علیجانی، رحیم و کرمی، نورالله. ۱۳۸۸. خدمات مرجع و اطلاع‌یابی از نظریه تا عمل. تهران، نشر چاپار، چاپ یکم.
۵. محسنی، حمید، پیشگفتار و متن کتاب. ۱۳۹۰. مرجع‌شناسی عمومی و تخصصی. اثر کتس ویلیام، به کوشش: حمید محسنی، ترجمه: آیدین آذری، محسن عزیزی و حمید محسنی، تهران، نشر کتابدار، چاپ یکم.
۶. مرادی، نورالله. ۱۳۷۹ش. مرجع‌شناسی؛ شناخت خدمات و کتاب‌های مرجع. تهران، فرهنگ معاصر، چاپ چهارم.
۷. مؤسسه فرهنگی کتاب مرجع. ۱۳۸۰ش. کتاب مرجع؛ فهرست کتاب‌های مرجع؛ عناوین موجود در فروشگاه و نمایشگاه تخصصی مؤسسه کتاب مرجع. تهران، چاپ یکم.